

TARİHÇE-İ ERZURUM'UN SANAT TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YURTTAŞ*

Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrilere Armağan " isimli kitap, 1338 Rumi, 1922 Miladi tarihinde Osmanlıca olarak yayımlanmıştır¹. Toplam 130 sayfadan meydana gelen eser, uzunca bir ön söz bölümünden sonra, Erzurum'un tarihini coğrafyasını, tarihi eserlerini, bir takım olayları ve Erzurumlu önemli şahsiyetlerin biyografilerini kapsamaktadır.

Kitabın ön sözünde, tüm insanların özellikle de tarihçi ve ilmi araştırma yapan kişilerin bilmesi gereken birtakım hususları ve kuralları belirlemesi açısından oldukça önemlidir. Yazarın bu bölümdeki ifadelerini şu şekilde özetleyebiliriz:

Yaratılıştan Asrımıza kadar, yer yüzünde meydana gelen tabii olaylar, ve bu olaylar içerisinde maziye karışarak yok olup giden insanların, geriye bıraktıkları eserler, en aşikâr yazılardan daha açık bir surette toplumların adetlerini, dinlerini, uygarlık tarzlarını ve imar faaliyetlerini göstermektedir.

Tarih ilmindeki ilerlemeyi, çeşitli müzeleri gezip görmekle anlamak mümkündür. Ortaçağ'da yazılan tarih kitaplarının, asrımızda, Yunan Mitolojisi değerinde, uydurma hikayeler hükmünde olduğunu belirtmek gerekir. Meselâ, günümüzden üç bin sene önce yok olmuş bir kavim, edebiyat diline varıncaya kadar incelenerek, bilimin de yardımıyla medeniyet eserleri ortaya konulursa, hurafelerle

* Atatürk Üniversitesi. Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi

¹ "Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrilere Armağan" (Mehmed) Nusret tarafından kaleme alınmıştır. İstanbul'da Ali Şükrü Matbaası'nda, 1338 Rumi/1922 Miladi yılında eski harflerle (Osmanlıca) basılmıştır. Toplam 130 sayfadan meydana gelen eser, şu ana başlıklardan meydana gelmiştir: Takriz (Ali Şevket Efendi tarafından yazılan takdim mahiyetindeki şiir), Mukaddime (önsöz 10 sayfa), Giriş (1 sayfa), Erzurum'un Coğrafyası ve Tarihi (12 sayfa), Tarihi Eserler (16 sayfa), Erzurum'da X. Hicri Asır'dan Sonra Meydana Gelen Olaylar (40 sayfa), Biyografi (43 sayfa).

Yazar hakkında fazla bir bilgi bulunamamıştır. Yalnız, kitabının 93 sayfasında, Babasının Ömer Fazıl Efendi olduğunu ve Erzurum Müftülüğü yaptığını öğrenmekteyiz. Bu şahıs aynı zamanda Emir Şeyh'e ait olan Mehdi Abbas Zaviyesi'ni de idare etmiştir. Yazar'ın kendisi de 1330 Rumi/1914-15 Miladi senesinde Askeri Müftü olarak görev yapmaktaymış (sayfa 75).

doldurulmuş tarih kitaplarının hükmünün kalmıyacağı ortadadır. Ama tarihin bu kısmı, itiraf etmek gerekir ki henüz kemâle ermemiştir. İnsan topluluğu bir tek vücut kabul edilirse, tarih o vücudun gerekli unsurlarından olan keyfiyetin hafızasıdır.

Yukarıdaki ifadelerinden sonra kitabımızın Müellifi, tarihin bir bölümünü, "Dini " ve "Medeni" diye ikiye ayırır. Medeni tarihi de "Umumi Tarih" ve "Özel Tarih" olmak üzere yine ikiye ayırmaktadır. Birincisi insanların genel vasıflarını, geçirdiği devirleri, inkılâpları; ikincisi bir kavmin, bir ümmetin savaş ve medeniyet değişikliklerini veya yalnız fertlerin hal tercümelerinden bahseder.

Yazarımız ifadelerine şöyle devam eder; Hicri VI. Asra kadar yazılan tarih kitaplarında yeralan İslâm hükümdarlarına ait bilgilerin doğruluk derecesi tartışılır. Bazen gerçekler farklı şekilde verilmiştir. Keşfü'z-Zünun kitabının yazarı Katip Çelebi'ye² göre, bilinen (mevcut) 1400 kitabın, melik ve vezirlere ait bilgilerine doğru nazarıyla bakılamaz. Ancak aralarında İsmail Buhari, Ebu İshak gibi büyük bir titizlikle çalışan tarihçilerin verdiği bilgilere güvenilebilir. Verilen bilgi, doğruya veya yalana mütemayıl bir haberse ve bir usul içerisinde kaleme alınmamışsa, bilgiye yalan karışabileceğinden, bilimin yardımıyla dahi yalanları ayıklayabilmek oldukça zordur. Haberde yalan taraf her zaman galip gelir ve her vakit insanlar mübalağalı söz söylemeye istekli olduklarından, muhâkemeli söz söyleyen tarihçiler pek azdır.

Farklı tarihlerin ortaya çıkışındaki sebeplerden en önemlisi taraftarlıktır. Meselâ İranlı tarihçiler, Osmanlılar aleyhinde olmadık iftiralar, Osmanlı sultanları hakkında kötülüklerle dolu yazılar yazmışlardır. Mısırlı Mehmet Ali ve evlatları, yazdırdıkları tarihlerde türlü türlü iftiralarda bulunmuşlardır. Bu nedenle fesat ve düşmanlık üzerine bina edilen tarih kitaplarına doğru nazarıyla bakılabilir mi? Bu tür bilgiler cahil halkın diline düştümü kısa bir sürede ne olduğu belli olayan, Kafdağı gibi nesnelere zihinlerde yer eder ve zararlı siyasi düşünceler doğurur. Bu sebeple Sultan Reşat, üçyüz seneden beri,

² Katip Çelebi: 1609-1658 yılları arasında yaşamıştır. Hacı Halife ünvanıyla da tanınır. İstanbul'da doğmuş, yine aynı şehirde ölmüştür. Mezarı Zeyrek Camii'ne varmadan, mektebin altındaki sebilin bitişiğinde küçük bir hazirededir. Bibliyografya, biyografi ve tarihi olaylara ait eserleri çoğunluktadır. Önemli eserlerinden biri olan Keşfü'z-Zünun an Asami'l-Kulub ve'l-Fünun. büyük bir bibliyografya kamusu olup, 20 yolda meydana getirmiştir. 14.500 kadar kitap ve risalenin toplandığı eserde. 10.000 kadar yazar ve şerhedenin ismi geçmektedir. 1835-1858'de 7 cilt olarak basılmıştır. Orhan Şaik GÖKYAY: "Katip Çelebi", İslâm Ansiklopedisi, Cilt VI, İst., 1967, s.432-438.

hasta olan Devletimize fenalığın nereden geldiğini bidiklerinden "Tarih Encümeni" oluşturulmasını emretmiştir³.

İkincisi, tarihçinin biyografisini iyice araştırmadan, gizli bir siyasi maksadının olup olmadığını düşünmeden, sırf tarihçi hakkında hüsn-ü zanda bulunmak suretiyle birtakım yalanlar tekrar edilmiştir. Doğu'da tarihe rağbetin olmayışı, Tarihin toplumumuza yardımcı olamayışını meydana getirmiştir.

Büyük ve zeki insan Abdurrahman ibn Haldun'un⁴ ortaya koyduğu kaidelere uyulsaydı, maddi ve siyasi olgunluğa erişeceğimize şüphe yoktu. İbn Haldun tarihi kaideleri şöyle belirtmiştir:

1- Tabii olayların ve alışılmışların ayırımı.

2- Verilen haber, geçmiş dönemlerdeki haberlere ait ise, harp ilmi ile, harbin cereyan ettiği yerin coğrafi haline uygunluğu.

3- Tarihçinin, menfaat hissi, kin ve mezhep taassubundan uzak, akli delilleri kullanabilmede maharet sahibi olması.

4- Milletlerin, kabilelerin tabiatlarının mizaçlarının bilinmesi.

5-Siyasete ait mevzularda, sultanların, vezirlerin durumlarına ve anlaşmaların hilelerine, esrarengizliğine vakıf olunup, olayı en ince noktasına kadar düşünüp, inceledikten sonra gerçeğin meydana çıkarılabilesidir.

³ Sultan Reşat, V. Mehmed (1844-1918) 31 Mart Olayı'ndan sonra II.Abdülhamid'in yerine tahta çıkmıştır. Saltanat döneminde, Milli Tarihle uğraşan Tarih-i Osman-i Encümeni kurulmuş. Osmanlı Türk padişahlarının değerli yadigarları bir yere toplanarak İslam Eserleri Müzesi ve İmparatorluk devri tarihi eserlerinin korunması için cemiyetler meydana getirilmiş. Türk Milli genel tarihi, edebiyatı ve folklörü üzerinde araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Meydan Larousse, "Mehmed V" Maddesi. Cilt VIII. İst., 1981.s.535-536.

⁴ İbn Haldun, 1332-1406 yılları arasında yaşamıştır. Tunus'da doğan İbn Haldun'un ailesi IX. Yüzyıl'da Yemen'den gelip, İsbiliye, Septe ve Bona'ya yerleşmişlerdir. 1362'de İspanya'ya geçerek Gırnata Hükümdarı Beni Ahmer'den Ebu Abdullah'ın hizmetine girmiştir. Bir ara tekrar Tunus'a dönmüştür. Tarih Felsefesi ve belki de Sosyoloji'nin başlangıç kitabı olan Mukaddime adlı eserin yazarıdır. Bir süre Memlûklü sultanı tarafından Mısır'da kadılık görevine atanmıştır. Bir ara Timur'la da görüşen İbn Haldun, 1406'da Kahire'de ölmüş. Babü'n-Nasr dışında Makabir-i Şufiya'ya defnedilmiştir. Mukaddime adlı eserinde, Tarih Felsefesi konusunda bilgi verir. Eserin felsefi ve fikri karakteri yanında bir de ansiklopedik yönü vardır. İbn Haldun, tarihte ilk defa, tarih ilminin, insan hayatının, toplumsal olaylarından bahsettiğini söylemiş ve tarihi olayların teselsülünü (zincirleme akışını), sebeplerini araştırma yolunu tutmayı tavsiye etmiştir. Abdulhak Adnan ADIVAR; "İbn Haldun" Maddesi, İslam Ans., Cilt VII. İst., 1968.s.738-743.

Bir tarihçide belirtilen vesıflar bulunmazsa, onun yazdığına itimat edilmez. Nitekim mevcut kitapların ancak üçte biri doğrudur diyebiliriz. Meselâ, Antep'li Asım Efendi'nin⁵, III.Selim için vaktiyle yazdığı "Tazarrunâme" nin kabul edilmemesi ve beklenen Şeyhülislâm'lığın verilmemesi, Padişahın zayıf kalbinin, Yeniçerilerin isyanına sebep olduğu şeklindeki asılsız ve hıyanet derecesine varan bilgilerin tarih kitabına kaydedilmesine sebep olmuştur.

İnanıncı belgelere dayanmayan yazılarla dolu tarih kitapları, çocuk bakıcılarının, terbiyeleri altında bulunan çocuklara kış gecelerinde eylence için söyledikleri hikayelerin tesiri kadar dahi insanlara fayda veremeyeceğinden, bu türden yazılan kitapların düşünürlerce önemi olmayacaktır.

Volter⁶ diyor ki: "Tarih, dünya içinde insan türünün geçirdiği tabii değişimlerin keşfi için yapılmış bir dürbündür. Buna göre dürbündeki tahmin edilen mesafe yanlış tahmin edilirse ve eşya görüntüsünü olduğu gibi göstermezse, dürbün, bakan kişiye farklı bir bakış sunacağından, uzaktan gördüğü ağaç gölgesine gölge, taşlara leke diye hükmeder." Bu nedenle araştırmacılar, "Tarih Hikmeti " diye bir ilim ortaya koymuşlardır. Aradan sekiz asır geçtiği halde, İbni Haldun'un işaret ettiklerine uyulmuş olsaydı, kendimize " İnsanların Hocası" ünvanını verebilirdik.

Kimi alimler, tarihteki hususi maksadları kaybederek, hurafeler vadisine sapsmış, kimi çocuklar gibi abesle vakit geçirmiş, kimi de bir takım olayları edebiyat kisvesiyle süsleyerek, kendini kabul ettirebilmek için belâgat kitapları meydana getirmişlerdir. Meselâ Hoca Abdullah Vassaf⁷, "Benim bu tarih kitabımı (Tecziat'ül- Emsar) yazmam, edebiyattaki geniş kabiliyetimi herkese duyurmak içindir. Çünkü edebi lisanla tarih yazmak zor olduğundan, Arap ve Acem

⁵ Antep'li Asım Efendi (Seyyid Ahmed Asım Efendi. 1755-1820) Antep'de (Ayıntap) doğmuştur. Çeşitli kitaplar tercüme etmiş, şiirler yazmıştır. İki ciltlik tarih kitabı (Asım Tarihi) ve Tarihe ait müsveddeleri vardır. M.Fuad KÖPRÜLÜ; "Asım Efendi" Maddesi, İslam Ans., Cilt I, İst.,1965, s.665-673.

⁶ Volter (Voltaire, François Marie AROUET), Fransız yazarı olup,1694-1778 yılları arasında yaşamıştır. Voltaire adını daha sonra almıştır. Çeşitli konularda eser veren Yazar, aynı zamanda usta bir tarihçidir. Charles XII'nin Tarihi, XIV. Louis Asrı I,II,III. Törelere Üzerine Deneme, yazdığı önemli eserler arasındadır. P. RICHARD: "Voltaire" Maddesi, Meydan Larousse, Cilt XII, İst., 1984, s.629-630.

⁷ Abdullah Vassaf Efendi, (1662-1761) Şeyhülislâm ilim adamı, hattat. "Abdullah Vassaf Efendi" Maddesi, Meydan Larousse, Cilt I, İst., 1981, s.22.

tarihçilere faziletini isbat etmek istiyorum. Kitabımdaki asıl maksadım da budur. Yoksa milletlerin olaylarını açıklamak değildir." der. Bu kişi büyüklüğünü göstermek için umumun menfaatini ayaklar altına alıyor. Bir toplumun rehberi böyle düşünürse diğerlerini siz düşünün. Ancak ruhi yoğunluğu ortaya çıkaracak fikirleri, güzellikleri bir araya getirecek, manevi kuvvetleri üstün bir noktaya ulaştıracak derecede tarih kitaplarının, belâğatlı olması gerekir.. Tarihi olmayan bir kavmin, edebiyatı da tedricen zail olur.

Müellifimiz Mehmed Nusret, kitabının Erzurum tarihiyle ilgili bölümünde, Macar Müsteşrik Mösyö Vamberi⁸ ile aralarında geçen bir konuşmayı nakleder: "Mösyö, Şark'daki seyahatinizden istifade etmek istiyoruz. Doğu şehirleri nasıl ma'mur olabilir? Ne plânda tanzim edilmelidir?" diye sorulduğunda, " Harp ilminin ve geometrinin şu anda emrettiği yerlerde iskân edilmesiyle istekleriniz meydana gelir , hasıl olur." diyerek, Vamberi, şehir kuruluşlarının ilmin ve şartların mantıklı bir uyumuyla kurulması gerektiğini belirtir.

Kitabın bu bölümünde, diğer tarih kitaplarındaki Erzurum'la ilgili verilen bilgilerin benzerini bulmaktayız. Ancak Şehrin eski adlarından olan "Kalikala" isminin, bugün "Kalaylı" denilen yerin civarındaki harabenin ismi olduğunu ve eskiden burada bir kilisenin bulunduğunu belirtir. Kilisede ruhbanların kehanette bulduklarını belirtir. Yine bu bölgede halı imalatına mahsus iki büyük fabrikanın bulunduğunu da belirtmektedir. Bahsedilen yer bugünkü Gürcükapı semtinin güneyinde yer alan Kalaycılar Çarşısı olabilir.

Katip Çelebi'nin Cihannüma⁹ (1654 M.) adlı eserinden Erzurum'la ilgili alıntılar yaparak, Şehrin XVII. Yüzyıl'daki durumu hakkında şu bilgileri aktarır: " Bu şehrin suru var. İçinde eski bir bahçe, yeni bir cami vardır. Hamamlar, çarşılar, bedestenler ve ziraat sonsuzdur. Fakat meyve ve ağacı yoktur. Odun, iki günlük yoldan gelir. Ekseriya tezek yakılır. Çeşmelerinden Cennet Pınarı meşhurdur.

⁸ Vambéry (Armin) Macar Şarkiyatçısı (1832-1913). 1857'de İstanbul'a gelmiştir. Türk dilinin Macarca ile akrabalığı konusu üstünde araştırmalar yapmıştır. Gezi notlarıyla birlikte, Türkiye üzerine kitaplar yayımladı. Türk-Tatar Dillerinin Etimolojik Lügati, Çağatayca Üstüne İncelemeler. Orta Asya'da Geziler eserlerinden bazılarıdır. "Vambéry" Maddesi. Meydan Larousse, Cilt XII, İst., 1981, s.515.

⁹ Cihannüma. Türklerin coğrafya görüşlerinde devir açan önemli bir eserdir. İbrahim Müteferrika'nın tab'ı ile bilinen eser, birçok kez Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. Türkiye'de bilhassa XIX. Yüzyıl'ın ilk yarısında, coğrafi mevkilerin tayininde bu eserden yararlanılmıştır. Orhan Şaik GÖKYAY; "Katip Çelebi" Maddesi, İslam Ans., Cilt VI, İst., 1967,s 437.

· Tebriz Kapısı içerisinde ki meşhur kilisenin bir kubbesi vardır. Her yönden elli zira'dır (bir zira' 75-90 cm. , dirsekten orta parmak ucuna kadarki uzunluk). Bu kubbelerin bazı kemerleri, Peygamberimizin (S.A.V.) doğumunda yıkılmış, bir daha onarılamamıştır. Karşısında uzunluğu ve genişliği Kâbe şeklinde bir mescit vardır. Kâbe'nin benzeri diye isimlendirilmiştir. Şehrin üç kapısı vardır. Tebriz Kapısı kuzeydedir. Dışında , kapıya yakın bir su vardır. Cennet Evi derler. Taş teknelere dökülür. Biri Gürcü Kapı, biri Erzincan Kapısı'dır. Bir mesiresi vardır, Tebriz Kapısının'dan gidilir. Şeyh Abdurrahman Ziyaretgahı'dır. Bir de Erzene yakın ejderha sureti vardır. Bu dağda kayalar döküntüsü uzaktan ejderha gibi görünür. Kalıkala dedikleri Erzurum'dur...."

Mehmed Nusret, Şehrin tarihi eserleri hakkında bilgi verirken, belirttiği bazı noktalar oldukça düşündürücüdür. Yapıların XX. Yüzyıl başındaki durumları verilirken, yer yer tarihi bilgilerle desteklenir. Bu bilgileri şöylece sıralabiliriz :

Ulu Cami civarında, Kümbetler¹⁰ namıyla söylenen kabirlerde medfun olanlar Saltuklu Sultanlarıdır. Kümbetlerin üzerinde bulunan kuş ve hayvan resimleri Saltukluların armalarıdır. Erzurum'daki en eski eserin V. Yüzyıl'dan yukarıya çıkamayacağını belirten Yazar, Erzurum'da ciddi bir kazının yapılmadığı sürece, eski eserlerden birşey elde edilemeyeceğini belirterek, günümüz ilmi araştırmalarının kazılarla desteklenmesi gerektiğini söyler.

Şehrin doğusunda "Hatun Çeşmesi, Tamğacılar, İğneciler" namlarıyla bilinen ve şu an ekili arazi halinde bulunan yerlerde birçok mahalle olduğu, bazen ortaya çıkan bina kalıntılarında anlaşılmaktadır. Yazarın bu konudaki düşünceleri, 7-8 sene önce 23 Temmuz Ortaokulu yakınındaki yol çalışmaları sırasında, şimdiki yol seviyesinden aşağıda, tonoz örtülü mekânların görülmesiyle dikkati çekmektedir.

Kale hakkında verdiği bilgiler de şöyledir : Eskiden Şehir üç surla çevriliydi. Bu surların, 1285 R.(1869-70 M.)'de Tabyalar yapılırken taş ve diğer malzemeleri kullanılmıştır. Kale kapıları üzerinde olacağı kesin olan kitabeler aranmışsa da bulunamamıştır. Eski kapıları, Gürcü Kapı, Erzincan Kapı ve Tebriz Kapı'dır. Evliya Çelebi¹¹ Erzincan Kapısı yakınında bir DARPANE'nin varlığından

¹⁰ Bugün, Üç Kümbetler adıyla bilinen mezar yapılarıdır. Dört Kümbetten sekizgen planlı ve farklı kuruluşuyla dikkat çeken Emir Saltuk Türbesi, Anadolu'nun en eski Türk dönemi mezar yapılarından biridir.

¹¹ Evliya Çelebi (1611-1682) XVII. Asır'da yetmişmiş yazdığı Seyahatname adlı eseriyle şöhret kazanmış büyük Türk seyyahıdır. İstanbul'da

sözetmektedir. İlhanlılardan Ebu Said Gürgani'nin kendi adına burada para bastırıldığı bilinmektedir. Paranın bir tarafında kendi ismi, diğer tarafında Kelime-i Tevhid ve " Darbı fi Erzurum" yazısı vardır.

Ulu Cami'nin, yedi yüzyıl'dan beri duvar ve sütunlarının yıkılmadığını, Ramazan ayının son cumasında bütün memleket halkının burada toplanıp namaz kıldığını ve 7000 kişi aldığını belirtir. Cami'yi, Saltıklılardan Emir Muhammed ibn Ebi Kasım 570 H. (1174 M.) tarihinde yaptırmıştır. Doğuya açılan 1. kapının sol yanındaki duvara yazılan kitabenin okunamayacak halde ve kısmen kireçle kaplı olduğunu belirtir. Tekrar yapıyı incelemeye gittiğinde duvarda yıpranmış bir levhanın asılı bulunduğunu ve üzerinde şu ibarenin yazılı olduğunu söylemektedir: "Bu camiye alemlerin meliki, fetih babası Muhammed 575 H. (1179 M.)'de yaptırdı."

Yakutiye Medresesi minare külahının depremde yıkıldığını, Abaza Paşa olayında minareye birkaç mermi isabet ederek, bazı yerlerinin tahrip edildiğini belirtir. Türbe kısmında Morğo isimli bir Türkün medfun olduğunu söyler

Ahmediye Medresesi'nin, Darü'l-Hadis olarak yapıldığını, fen derslerini alan talebelerin, burada tefsir ve hadis okuduğunu belirtir. Medrese'ye bitişik bir mescidin harap bir vaziyette bulunduğunu, mescit minaresinin Murat Paşa Camii için kullanıldığını ifade eder

Tepsi Minare'nin şerefe altında yer alan kitabesinin çözümü için, İstanbul'da bulunan işin uzmanlarına yazdığını, oradan cevap alamayınca Mısır'a yazdığını belirtir. Sonuçta oradan da cevap gelmeyince, kendisinin çalışarak çözdüğünü belirtir. Çözümün İbrahim Hakkı Konyalı'nın okuyuşuna yakın olduğu görülmektedir¹².

Çifte Minareli Medrese'nin türbe kapısında, kemer üzerinde mermer ve bezemeli bir kitabenin bulunduğunu, ayrıca kubbeye asılı mermer bir zincirin olduğunu görenlerin haber verdiğini, bunların 1244 R. (1829 M.) tarihinde Rus işgali sırasında Tiflis Müzesine

doğmuştur. Babası Derviş Muhammed Zilli Efendi, Saray-ı Amire kuyumcu başısıdır. Seyahatname'si, tarih ve coğrafya araştırmacıları için değerli bir kaynaktır. Kazvini, Makrizi, Taberi, Zehebi, Celalzade, Solakzade. Atlas Major gibi yazarlara, çeşitli kanunname, tahrir defteri, menakubname, vilayetname gibi değişik kaynaklara başvurup, çeşitli eserlerden faydalanmıştır. Seyahatname'nin basımında, Pertev Paşa Kitaplığı'ndaki (nu: 458-462) nüshası esas tutulmuştur. Ciltler, farklı kişiler tarafından yayımlanmıştır. M.Cavid BAYSUN: "Evliya Çelebi" Maddesi, İslam Ans., Cilt IV, İst., 1964, s.400-412; Günay KUT: "Evliya Çelebi" Maddesi, Meydan Larousse, Cilt IV, İst., 1981, s.457-458.

¹² İbrahim Hakkı KONYALI: Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İst., 1960, s. 135-143.

götürüldüğü söyler. Medrese hakkında belirttiği en ilgi çekici bilgi, yapının Sultan Olcaytu akrabasından Boluğan Hatun tarafından 715 H. (1315 M.) tarihinde yaptırıldığıdır. Tarihi konusunda senelerden beri tartışmaların sürdüğü Çifte Minareli Medrese'nin inşa yılı olarak Mehmed Nusret'in verdiği tarih, benim düşüncelerime de uygun gelmektedir. Çünkü yapı süslemesinde yoğun bitkisel bezemenin varlığı, süslemedeki yarım kalmışlık, boyutsal olarak Anadolu'nun en büyük medresesinin oluşu gibi bir takım ipuçları bu düşünceyi destekler mahiyettedir.

Erzurum'da bugün mevcut olmayan medreselerden biri hakkında yazarımız şu bilgileri vermekte: "Sultaniye Medresesi, Yakutiye ve Hatuniye medreselerinin yapıldığı yıllarda inşa edilmiştir. İlhanlı yapısıdır. İnşa tarzı diğer medreselere benzemez. Fakat bu durum yıkılıp tekrar yeni bir tarzda yapıldığındandır. III. Mustafa zamanında Kadı Zade'ye bu binanın tedarisi verilmiştir. 18 odası ve genişçe bir bahçesi bulunmaktadır. Ana kapıdan içeri girilince sağ tarafta bir mescit varsa da, kubbesi Samih Paşa zamanında yıkılmıştır. Medrese şu an haraptır." Çok kısa bilgilerle öğrendiğimiz Sultaniye Medresesi'nin XX. Yüzyıl başındaki kalıntıları dahi günümüze ulaşmamıştır.

Osmanlı döneminde şehrin durumu ve tarihi eserleri konusunda da dikkat çekici bilgiler vermektedir. Yüzyılımızın başında Erzurum sokaklarının dar, evlerinin birbirine benzediğini, ahalinin eski ananeyi sürdürdüğünü belirterek, halkın tavsiye olunan yeniliklere alaycı nazarıyla baktığını ve bildiğinden şaşmadığını söyleyerek farklı bir yaklaşımda düşüncelerini belirtir.

Dönemin mimari anıtlarından Taşhan'ın Yemen fatihi Rüstem Paşa tarafından yaptırıldığını, Ribat yani Kışla olarak inşa edildiğini, bir ara bedesten olarak kullanıldığını, sonradan hapishaneye çevirildiğini ve son olarak askeri depo olduğunu ifade eder.

Lala Paşa Camii hünkâr mahfilinin, iki asırdan beri kapısının kapalı bulunduğunu, kullanılmadığını, içteki kubbe eteğindeki şerefenin Ramazanlarda kandillerle donatıldığını, kütüphanesinin bulunduğunu fakat önemli bir kitabın olmadığını söyler. Pencere üstlerinde Derviş Ali adında bir ustanın yazılarının yer aldığını belirtir.

Murat Paşa Hamamı'nın, Camisi'nden önce inşa ettirildiğini ve yaşlı kişilerin ifadesine göre, Cami inşaatında çalışanların, işlerine başlamadan önce Hamam'da yıkanarak, daha sonra işe başladıklarını belirtir.

Boyahane Camii'nin, önceden Erzurum valisi Emin Paşa tarafından hamam olarak yaptırıldığını, daha sonra ihtiyaca binaen bir bölümünün camiye çevrildiğini, üç, dört asır öncesi Cami civarındaki

boyacıardan dolayı bu adla anıldığını ifade eder. Belki de hamamın yapılış sebebi, civarındaki boyacıların bulunmasıdır.

Caferiye Camii'nin banisi Seyyid Cafer Ağa, Camiye Tercan Kazasında "Pülk " köyü ile köyde boşa akıp giden nefit madenini, hamamları ve dükkanları vakfetmiştir. Cami'nin vakfiyesinin kaybolması ihtimaline karşın bir suretini müezzin mahfilinin arkasındaki duvara yazdırmıştır¹³. Yakınında bir çilehanenin olduğunu ve Banisi'nin Yeniçeriler tarafından öldürüldüğünü, harimine defnedildiğini belirtir.

Şeyhler Medresesi'nin diğeri adının Darü's-Safa olduğunu, Karabağ'dan gelen bir aileye mensup Şeyh Mustafa Efendi tarafından inşa ettirildiği söyler. Cami'nin ilk olarak Pir Muhammed tarafından kerpiçten yaptırıldığını, daha sonra oğlu Habib Muhammed'in taştan yeniden inşa ettirdiğini belirtir.

Erzurum'un çeşmeleri meşhurdur. Mehmed Nusret, Erzurum Çeşmelerini iki kısımda ele alır:

1- Kaynak suları: Şehrin güneyinden çıkan, toprak veya odun borularla sokaklara ulaştırıldığını, soğukluğu ve hafifliği ile meşhur olduklarını,

2- Yer suları: Bunların temizlik cihetiyle dağ sularına tercih edildiğini belirtir.

Meşhur çeşmelerden ; Ağa Çeşmesi, Yazıcı Çeşmesi, Sara Çeşmesi (Kırmızı Pınar), Bünhan Çeşmesi (Çeteci Çeşmesi), Tophaneli Çeşmesi, Yegenaga Çeşmesi'nin adlarını verir.

Sara ve Bünhan çeşmelerine meşhur şair Hazık Efendi'nin şu mısraları yazdığını belirtir:

"Erzurum'un ab-u tabın nevbahar olsunda gör.

Çeşme-i Sara, Çeşme-i Bünhan aşikâr olsunda gör."

Yalnız caddelerde akan çeşmelerin adedi ikiyüze yakındır.

Müellif, bir gün Ayasofya Kütüphanesi'nde bir edebiyat mecmuasını incelerken şu garip fikraya tesadüf etmiştir: "Erzurum eşrafından Gül Ahmed Ağa isimli bir tüccar, oturduğu mahallede bir çeşme yaptırır. Bir şair de çeşmenin bitimine şu tarihi yazar:

" Gel, Gül Ahmed Çeşmesi'nden iç gül âb-ı âsa suyu."

Bir gün çeşmenin banisi, çeşmenin yanında iken, yolcunun biri çeşmeden su içer ve kitabeye bakar. Sesli olarak yazıyı okumaya çalışır. Yazıda bazı kelimelerin farklı okunuşlarından dolayı "gülü", "kel", "gül âb" ı da " kilâb" diye okur. Bunun üzerine su içen kişinin

¹³ Duvara yazılı vakfiyelerden bir diğeri de 1310 M. tarihli Erzurum Yakutiye Medresesi'nin, mescit olarak kullanılan güney eyvanının doğu ve batı duvarlarında bulunmaktadır.

canı sıkılır, içtiği sudan pişmanlık duyar. İnsanlar köpek gibi mi su içermiş ? şeklinde sözler sarfeder. Bunu duyan Vakıf kızar ve " Cahil herif sen okumayı bilmiyorsun. Okuduğun "kel" değil "gül" dür, "kilâb" değil "gül âb" dir; der". Çeşmenin taşını da söktürüp atar.

Erzurum'da bezemesiyle ünlü diğer bir tarihi çeşmenin de Nakışlı Çeşme'nin olduğunu ifade eder. İfadesine göre bu çeşme, Yakutiye Medresesi civarında yapılmıştır. Çeşme yapısının ortasında kabartma bezemeli bir taş vardır. Banisi Yeniçeri Ortalarından Ali Ağa'dır. Çeşme taşının bu şekilde yapılmasına yaşlıların şu hikayeyi anlattıklarını nakleder : "Ali Ağa çeşmenin açılışında ameleye ikram olarak özel bir ziyafet tertip eder. Yedirdiği yemek yanında, 20 kişiye bir günlük gıda olabilecek, fırında pişirilmiş, memleket tabiriyle büyük bir somun, ortasına da bir miktar tereyağı koyarak kalfalara ikram eder. Alışılmış üzere yemekten sonra kahveler içilir ve oradakilere hitaben Ali Ağa şunları söyler: Yediğiniz şu büyük ekmeği çarşıda üç akçeye ancak pişittirebildim. El emeğinin memleketimizde bu suretle devamı, yakında sakinlerini göçe mecbur edecektir. Bunun acilen çaresine bakmalı. Bu derece pahalılığın gelecek nesile bir hatırası olmak üzere çeşme taşını gördüğünüz şekilde yaptırdım; der."

Yazarımız, mevcut tarihi eserlerin tümünden bahsetmemiştir. Bu nedenle Osmanlı dönemine ait pek çok eser kitabında yer almamıştır.

Mehmed Nusret, Eserinin 40 sahifelik bölümünü Hicri X. Asır'dan sonra Erzurum'da meydana gelen önemli tarihi olaylara ayırmıştır. Bu olaylar Sanat Tarihi'ni pek fazla ilgilendirmedeğinden, sadece olayların cereyan ettiği esnada, adlarından bahsedilen tarihi yapıların geçtiği kısımlara değinilecektir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

IV. Murad, Erzurum' a geldiğinde 20 gün kalmış, Kumlu Dere civarında kendi adıyla isimlendirilen küçük bir köprüyü hatıra olmak üzere yaptırıp Tebriz'e doğru gitmiştir.

Erzurum, öteden beri askeri bir alanda olduğu için, Osmanlı'ya Asya'da komşu olan devletlerle yapılan savaşlarda zarar görmüştür. Hasani Basri Mahallesi'ndeki Toprak Tabya denilen suni tepe, bir muharebe sırasında bir hafta zarfında ahali tarafından yapılmıştır.

Tebriz Kapısı'nda, Tophaneli Hanı adıyla anılan bir yapının ismi geçmektedir (1321 R./ 1905-6 M.).

1293 R. / 1877-1878 M. Osmanlı - Rus Savaşında Aziziye Tabyası'nda iki saat içerisinde 1800 şehit vermişiz.

1330 R. / 1914-15 M. yılında Yazarımız Mehmed Nusret orduda Askeri Müftü bulunuyormuş.

Harbi Umumi'de Köprü Köyü civarında, 1905 Rakımlı Tepe'ye hücum edilerek, harp zaferle neticelenmiştir. Yazar bu harbin kazanılmasında 83. Alay'ın büyük çabasının bulunduğunu ve Alay'ın ekserisinin Erzurum ahalisinden oluştuğunu ve Erzurumlulardan 5000 kişinin yaralı veya şehit olduğunu belirtir.

1331 R. / 1915-16 M. yılında Erzurum 3. Ordu Kumandanı Mahmud Kamil Paşa'nın yanlış bir siyasetle Erzurum'u tahrip ettiğini belirtmektedir. Paşa, caddeleri genişletmek isteğiyle rast geldiği çarşı, pazar, hamam, mağaza vs. yıktırıştır. Bu yıkımın harp zamanı kolay olduğunu, çünkü istimlâk parası ödemenin gerekmediğini belirtmiştir.

Savaş zamanında Binbaşı İsmail Hakkı Efendi, İstanbul ve Harput Kapılarındaki cephanelikleri ateşe verir. Patlamada çevrede bulunan 300 kişi ölür. Bu sırada Çifte Minareli yani Hatuniye Medresesi'ni de havaya uçurmak için Medrese'ye gelen askere, halk karşı gelerek mani olur.

1331 R. / 1915-16 M. Şubat'ında Şehir, Ruslar tarafından işgal edilir. 1333 R. / 1918 M. 12 Mart'da Türk Askeri, Kavak ve Harput kapılarından Erzurum'a girerek Şehri düşmandan kurtarır.

Kitabın önemli bir bölümünü Erzurum'lu önemli kişilerin biyografisine ayıran Yazarımız, bu bölümde kişileri tanıtırken bir takım yapı ve yer isimlerinden bahsetmektedir.

Mehmed Nusret'in Babası Ömer Fazıl Efendi, Erzurum Müftülerindenmiş. Mehdi Abbas Zaviyesi, Emir Şeyh'e ait olup, adı geçen Müftü tarafından idare olunmuştur.

Ebubekir el- İspirî, Hatuniye Medresesi'nde müderris olmuştur. 30 sene burada hocalık yapmıştır. 1125 H. / 1714 M. 'de ölmüş Erzincan Kapısı Kabristanı'na defnedilmiştir.

Şeyhülislâm Feyzullah Efendi, Erzurum'da bir cami, medrese; İstanbul'da, Fatih civarında bir kütüphane ve medrese yaptırmıştır. Erzurum'da kendi yazısıyla yazdığı Tercüme-i Hali, Aşır Efendi Kütüphanesi'nde mahfuzdur. Yeniçerilerce boğdurulmuştur.

Maksud Efendi, İbrahim Paşa Medresesi'nde hocalık yapmıştır. Erzincan Kapısı Kabristanı'nda defnedilmiştir.

Kadızade Muhammed Efendi, Sultaniye Medresesi'nde hocalık yapmıştır.

Hazık Muhammed Efendi, İbrahim Paşa Medresesi'nde hocalık yapmıştır.

Eyüb Efendi, Aşağı Mumcu Mahallesi'ndeki cami medresesinde vaaz etmiş, Erzincan Kapı Kabristanı'na defnedilmiştir.

Şeyh Sadi Erzurumî, İstanbul Üsküdar'daki Nuh Kuyusu civarındaki tekkede postnişin olmuştur.

Lütfullah Efendi'nin, Çarşamba'daki Molla Murad Kütüphanesi'nde yazması vardır.

Müftü Abdurrahman Efendi, 21 yaşında Erzurum Müftüsü, daha sonra Erzurum Valisi ve nihayet Ankara valisi olmuştur.

Müftü Salih Efendi, Murad Paşa Camii'nde öldürülmüştür.

Nazif Efendi, İbrahim Paşa Medresesi'nde hocalık yapmıştır.

Memiş Efendi, Tepebaşı Mezarlığı'nda defnedilmiştir.

Hacı Hüseyin Efendi, İbrahim Paşa Medresesi'nde hocalık yapmış, 1240 R. / 1825 M. tarihinde de Sultaniye Medresesi'ne hoca olmuştur. Baba Paşa, Haydari Zaviyesi'ni Hocaya tevcih vermiştir. Kabri, Derindere'dedir.

Ardahanlı Muhammed Dursun Efendi, Lala Paşa Camii'nde vaaz etmiştir.

Nâib Muhammed Efendi, Köşk Kabristanı'nda defnedilmiştir.

Habib Baba'nın, Yegen Ağa Mahallesi'nde Tekkesi vardır.

Hacı Ahmed Efendi (Mahorevi), İbrahim Paşa Medresesi'nde hocalık yapmış, kitaplarını kendisi yazmış, kenarlarına açıklamalar yapıp süslemiştir.

Şeyh Osman Efendi (1286 R. / 1870-71 M.), Esad Paşa, bu Hoca'ya bir cami ve bir medrese yaptırmıştır. Kendisi de Cami harimine defnolunmuştur.

Şeyh Hüseyin Ruhi Efendi'nin, Hasan-i Basri Mahallesi'nde Hanegahı vardır.

Gürcü Hacı Ahmed Efendi, Sultaniye Medresesi'nde tahsilini tamamlamış, Ali Paşa Medresesi'ne hoca olmuştur.

Hacı Halil Efendi, 35 sene Feyziye Medresesi'nde hocalık yapmış, Gez Mahallesi Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Müftü Cemaleddin Ömer Fazıl Efendi, İbrahim Paşa ve Sultaniye medreselerinde hocalık yapmıştır.

Solakzade Ahmed Tevfik Efendi, İbrahim Paşa Medresesi'nde müderris, Cami'de vaizlik yapmış, Erzincan Kapı Mezarlığı'nda defnedilmiştir (1311 R./1895-96 M.)

Hoca Mustafa Efendi (Ödüklüzade), Şeyhler Medresesi'nde ve İdadi-i Askeri'de hocalık yapmış, Mekteb-i İdadi'nin (Lise) Selâm Kapısı önündeki çeşmenin tarihini düşmüş, Köşk Kabristanı'nda 1294 R. / 1878-1879 M. tarihinde defnolunmuştur.

Zeyneddin Mustafa el- Cemal Efendi (Şaşı Hoca), 20 sene Ali Ağa Medresesi'nde hocalık yapmış, 1303 R. / 1887-1888 M. tarihinde bu vazifesinde bulunuyormuş. Ayrıca Lala Paşa Camii'nde vaizlik, Caferiye Camii'nde hocalık yapmış, Erzincan Kapısı Kabristanı'na defnedilmiştir.

Tahtacızade Hacı Mustafa Efendi, nesih ve tâlikde asrının Yesari'si, Hafız Osman'ı idi. Salihîye Medresesi'nde müderris, Gümrük Camii'nde vaizlik yapmıştır. Celî hattıyla yazdığı levhalar evlerde asılıdır. Pekçok Mushaf yazmıştır. Ölüm tarihi 1308 R./ 1892-93 M.'dir.

Muhyî Hoca, Yoncalık Mahallesi'ndeki evinde talebe okutmuştur.

Hacı Muhammed Baba, Esad Paşa Medresesi'nde 1311 R./ 1895-96 yılında vefat etmiştir.

Muhammed Samî Efendi, Şeyhülislâm Muhammed Vani Efendi Camii'nde hatip idi.

Erzurum'daki tarihi eserler konusunda önemli bilgiler edindiğimiz bu kıymetli kitapta, geçen yüzyıllarda Şehirde bulunan çok sayıdaki medresede eğitim ve öğretimin yapıldığını, önemli ilim adamlarının yetiştiğini; bugün mevcut olmayan yapı, yer ve kabristan adlarını öğrenmekteyiz.

Kuruluşundan günümüze kadar çeşitli olayların cereyan ettiği Erzurum, hemen her dönem askeri, sosyal ve kültürel açıdan önemini korumuştur. Yapılacak arşiv çalışmalarının büyük bir kıymete haiz olacağı ortadadır. Ayrıca Mehmed Nusret'in de belirttiği gibi, Şehir içerisinde, muhtelif yerlerde yapılacak bilimsel kazıların da Erzurum tarihine ışık tutacağı, karanlık noktalarını aydınlatılacağı muhakkaktır.